

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

Προπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

Πτυχιακή Διατριβή

Ο Ιπποκράτης και οι Ιαματικοί Θεοί της Αρχαιότητας

Μαρία Ναυρούζογλου

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Αθηνά Μπάζου

Μάιος 2023

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

Προπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

Πτυχιακή Διατριβή

Ο Ιπποκράτης και οι Ιαματικοί Θεοί της Αρχαιότητας

Μαρία Ναυρούζογλου

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Αθηνά Μπάζου

Η παρούσα πτυχιακή εργασία υποβλήθηκε προς μερική εκπλήρωση των απαιτήσεων για απόκτηση πτυχιακού τίτλου σπουδών στο Προπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Σπουδές στον Ελληνικό Πολιτισμό» από τη Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών του Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου.

Μάϊος 2023

Περίληψη

Στην αρχαία ελληνική κοινωνία της κλασικής εποχής επικρατούσαν παράλληλα δύο παραδόσεις, σε σχέση με τη θεραπεία. Η παραδοσιακή θεουργική ιατρική των ιερών και η «ιπποκρατική» ιατρική με την εισαγωγή του ορθολογισμού. Η παρούσα πτυχιακή διατριβή πραγματεύεται τη σχέση του Ιπποκράτη με τους ιαματικούς θεούς της αρχαιότητας, μέσα από τα κείμενα του ιπποκρατικού "corpus" και τη βιογραφική παράδοση για τον Ιπποκράτη.

Η έρευνα διεξάγεται σε τρία κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στους ιαματικούς θεούς της αρχαιότητας, Παιήονα, Απόλλωνα, Ασκληπιό, Υγεία, Πανάκεια. Ο πιο σημαντικός ήταν ο Ασκληπιός. Θεράπευε ασθενείς στα Ασκληπιεία, που ήταν αρχαία ιατρικά κέντρα με κοιτώνες, όπου οι ασθενείς θεραπεύονταν ενώ κοιμόντουσαν. Παρουσιάζονται τα βασικά χαρακτηριστικά ενός Ασκληπιείου και καθορίζονται οι όροι θεραπείας της παραδοσιακής θρησκευτικής ιατρικής. Στη δεύτερη ενότητα προσδιορίζονται οι όροι άσκησης της «ιπποκρατικής» ιατρικής, με την εισαγωγή του ορθολογισμού στην αναζήτηση της αιτιολογίας των ασθενειών, στη διάγνωση και τέλος στη θεραπεία. Τέλος, στην τρίτη ενότητα διερευνάται κατ' αρχάς κατά πόσον οι δύο αυτές παραδόσεις τέμονταν, και στη συνέχεια οι σχέσεις του ιστορικού προσώπου του Ιπποκράτη με τους ιαματικούς θεούς της αρχαιότητας.

Σύμφωνα με τις πηγές που έχουμε στη διάθεσή μας, οι δύο παραδόσεις ήταν συμπληρωματικές και όχι ανταγωνιστικές και ο Ιπποκράτης υπήρξε περήφανος Ασκληπιιάδης, απόγονος του Ασκληπιού, σε όλη του τη ζωή.

Summary

In the ancient Greek society of the classical era, there were two predominant traditions in relation to healing simultaneously. The traditional religious medicine of the sanctuaries and the "hippocratic" medicine based on the introduction of rationalism. The current thesis elaborates on the connection of Hippocrates with the curative gods of antiquity through texts of the Hippocratic "corpus" and the biographical tradition about Hippocrates.

This research is conducted in three chapters. In the first chapter, there is a reference to the healing gods of antiquity, namely Paeon, Apollo, Asclepius, Hygieia and Panacea. The most important was Asclepius. He cured patients in the Asclepieia, which were sanctuaries and ancient medical centers with dormitories, where patients were cured while sleeping. The basic characteristics of an Asclepieion are presented and the terms of traditional religious medicine remedy are defined. In the second chapter, the terms of "Hippocratic" medicine practices are clearly specified in the wake of the introduction of rationality in quest of the causes of diseases, their diagnosis and ultimately their treatment. Finally, in the third chapter, the degree of the connection between the two healing traditions and the relations of that eminent historical figure, Hippocrates, with the curative gods of antiquity are thoroughly explored.

According to the sources we have at our disposal, these two traditions were complementary rather than competitive and Hippocrates himself was a proud Asclepiad, who remained an Asclepius descendant throughout his life.

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση της πτυχιακής μου διατριβής ολοκληρώνεται ο κύκλος σπουδών στον Ελληνικό Πολιτισμό του Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου, που αποτελεί ένα από τα πολυτιμότερα πεδία γνώσεων της ζωής μου.

Ευχαριστώ από καρδιάς, την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κα. Αθηνά Μπάζου, Επίκουρη Καθηγήτρια της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του ΕΚΠΑ για την επιλογή του θέματος, την επιστημονική της καθοδήγηση και τις πολύτιμες συμβουλές της, κατά τη διάρκεια της συγγραφής της εργασίας.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω στα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, κα Αθηνά Μπάζου και κ. Αντώνη Πετρίδη, Αναπληρωτή Καθηγητή του Προγράμματος «Σπουδές στον Ελληνικό Πολιτισμό» του ΑΠΚΥ, για την συμμετοχή και την υποστήριξη της παρούσας διατριβής.

Επίσης θα ήθελα να εκφράσω βαθιά ευγνωμοσύνη στις καθηγήτριες και τους καθηγητές μου για τις γνώσεις που μου πρόσφεραν, κατά τη διάρκεια των σπουδών μου.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τα μέλη της οικογένειάς μου για την αγάπη και τη στήριξή τους.

Στην Κατερίνα και τον Γιώργο

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	1
1 Η Παραδοσιακή Θεουργική Ιατρική των Ιερών	2
1.1 Οι Ιαματικοί Θεοί της Αρχαιότητας	2
1.2 Τα Ασκληπιεία	4
1.2.1 Τα Ασκληπιεία και η Θεουργική Ιατρική	4
1.2.2 Ιερείς και Ιατροί.....	7
2 Η «Ιπποκρατική» Ιατρική	10
2.1 Ο Ιπποκράτης και η Ιπποκρατική Συλλογή	10
2.2 Ιπποκρατικά Δόγματα	12
3 Η Σχέση Μεταξύ των Δύο Παραδόσεων	15
3.1 Θεουργική και «Ιπποκρατική» Ιατρική.....	15
3.2. Ιπποκράτης και Ιαματικοί Θεοί - Ασκληπιός	17
Επίλογος	20
Παράρτημα	21
Εικόνες	21
Βιβλιογραφία	26
Κατάλογος Εικόνων.....	28

Εισαγωγή

Οι πρώτες αρχές της ελληνικής ιατρικής είναι άγνωστες και από πλευράς γραπτών μαρτυριών, αλλά και από ανεπαρκή αρχαιολογικά δεδομένα. Η ιστορία της ελληνικής ιατρικής ξεκίνα από τα έπη του Ομήρου, την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια*, που είναι τα παλαιότερα κείμενα της ιστορικής περιόδου της αρχαίας Ελλάδας. Ο επικός ποιητής κάνει αναφορά στους θεούς-θεραπευτές της αρχαιότητας, σημαντικότερος των οποίων ήταν ο Ασκληπιός, γιος του Απόλλωνα.

Ο Ασκληπιός, ήταν χθόνιος ήρωας από την Τρίκκη της Θεσσαλίας. Με το πέρασμα του χρόνου λατρεύτηκε ως θεός και έγινε από τους πιο αγαπητούς γιατί χάριζε στους ανθρώπους την υγεία. Προς τιμήν του ιδρύθηκαν τα Ασκληπιεία που ήταν ιερά και ιατρικά κέντρα και ασκούσαν την θεουργική ιατρική. Ο Ιπποκράτης, γιατρός της κλασικής εποχής της αρχαίας Ελλάδας και θεμελιωτής της ορθολογικής ιατρικής, κατόρθωσε να απαλλάξει την ιατρική τέχνη από τις προκαταλήψεις και τις δεισιδαιμονίες της εποχής του, που ήταν εν μέρει απόρροια της θεουργικής ιατρικής.

Στην παρούσα πτυχιακή διατριβή που αποτελείται από τρία κεφάλαια, θα εξετάσουμε αρχικά τους ιαματικούς θεούς της αρχαιότητας, Παιήονα, Απόλλωνα, Ασκληπιό, Υγεία και Πανάκεια, μαζί με τα βασικά χαρακτηριστικά ενός Ασκληπιείου και θα καθορίσουμε τους τρόπους θεραπείας της παραδοσιακής θρησκευτικής ιατρικής. Στη συνέχεια θα προσδιορίσουμε τους όρους άσκησης της «ιπποκρατικής» ιατρικής με την εισαγωγή του ορθολογισμού στην αναζήτηση της αιτιολογίας των ασθενειών, στη διάγνωση και τέλος στη θεραπεία. Και τέλος, θα διερευνήσουμε κατά πόσον τέμνονται οι δύο ιατρικές παραδόσεις, καθώς και τη σχέση του ιστορικού προσώπου του Ιπποκράτη με τους ιαματικούς θεούς της αρχαιότητας, μέσα από τα κείμενα του ιπποκρατικού "corpus" και τη βιογραφική παράδοση για τον Ιπποκράτη.

Κεφάλαιο 1

Η Παραδοσιακή Θεουργική Ιατρική των Ιερών

1.1 Ιαματικοί Θεοί της Αρχαιότητας

«Ὁμνυμι Ἀπόλλωνα ἰητρὸν καὶ Ἀσκληπιὸν καὶ Ὑγίαν καὶ Πανάκειαν» (Ὀρκος 1). Με την αναφορά των ιαματικών θεών Απόλλωνα, Ασκληπιού, Υγείας και Πανάκειας ξεκινά ο γνωστός μέχρι σήμερα Ὀρκος του Ιπποκράτη. Οι ιατροί της αρχαιότητας ορκίζονταν επικαλούμενοι τους σημαντικότερους ιαματικούς θεούς, οι οποίοι παρουσιάζονται ήδη από τον Ὅμηρο είτε ως θεοί, όπως ο Απόλλωνας, είτε ως άνθρωποι, όπως ο Ασκληπιός. Ιαματικές θεές ήταν και οι κόρες του Ασκληπιού Υγεία, Πανάκεια, Ιασώ και Ακεσώ¹, ενώ ήδη από τη μυθολογία γνωρίζουμε τον Παιήωνα, αλλά και άλλους θεούς που συνδέονταν με την ίαση, όπως τις Είλειθυία, Ἥρα, Αθηνά και Ἄρτεμη, σε σχέση κυρίως με τους τοκετούς και τις γυναικείες ασθένειες.²

Ο αρχαιότερος θεός-ιατρός ήταν ο Παιήων (ή Παιάν ή Παιών), ο γιατρός των θεών από το γένος του οποίου κατάγονταν όλοι οι γιατροί.³ Την κλασική εποχή «Παιάνας» ήταν το λατρευτικό επίθετο του Απόλλωνα «θεραπευτή», ενώ στα ομηρικά έπη ο Παιήων ήταν ένας ανεξάρτητος θεός-ιατρός που χρησιμοποιούσε φυτά και θεράπευσε τον Ἄρη όταν τραυματίστηκε (Ιλ. 5. 400-401, 900-901). Με την πάροδο του χρόνου ο Παιήων αντικαταστάθηκε από τον Απόλλωνα για να υποσκελιστεί τελικά ολοκληρωτικά από τον Ασκληπιό.⁴

¹ Λυπουρλής (2008), σ. 73.

² Λυπουρλής (2008), σ. 25.

³ Walton (2007), σ. 15.

⁴ Grimal (1991), σ. 521.

Ο Απόλλων είναι ο θεός της υγείας στον Όμηρο, αλλά και ο θεός που τιμωρεί, στέλνοντας ασθένειες. Στην 1^η ραψωδία της *Ιλιάδας* (9-12, 43-53) στέλνει λοιμό στους Αχαιούς για να τους τιμωρήσει, για το αδίκημα που διέπραξε ο Αγαμέμνονας προς τον ιερέα του Χρύση.⁵

Ο Ασκληπιός, γιος του Απόλλωνα, ήταν ο πιο γνωστός θεός της ιατρικής στην αρχαιότητα. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές ο Απόλλωνας εφηύρε την ιατρική και την μεταβίβασε στον γιο του Ασκληπιό, ενώ σύμφωνα με άλλους η ιατρική εξελίχθηκε από τον Ασκληπιό με τέτοιο τρόπο, ώστε να θεωρείται αυτός ο ευρετής της. Η ιατρική γνώση όμως δεν έχει σημείο έναρξης γιατί οι άνθρωποι είχαν πάντα γνώση φαρμάκων και μεθόδων ίασης.⁶ Δάσκαλος του Ασκληπιού ήταν ο κένταυρος Χείρωνας, γιος του Κρόνου, ο οποίος καθιέρωσε πρώτος τη χειρουργική και τη βοτανοθεραπεία⁷, τις οποίες δίδαξε στον Αχιλλέα κι εκείνος με τη σειρά του στον Πάτροκλο.⁸ Την εποχή του Ομήρου⁹ ο Ασκληπιός δεν ήταν ακόμη θεός, αλλά ιστορικό πρόσωπο και συγκεκριμένα ο άρχοντας της Τρίκκης στη Θεσσαλία. Μετέδωσε τις ιατρικές γνώσεις του στους δύο του γιους, τον Ποδαλείριο και τον Μαχάονα, οι οποίοι πήραν μέρος στον Τρωικό πόλεμο, ως γιατροί και πολεμιστές.¹⁰ Θεράπευε τους ασθενείς με επωδούς («μαγικά» τραγούδια), όνειρα και ευχές, παράλληλα με άλλα πιο παραδοσιακά θεραπευτικά μέσα, όπως φάρμακα και φυσικά ιάματα, ενώ κατά την παράδοση προέβαινε σε εγχειρήσεις σε συνδυασμό με θρησκευτικές ιεροτελεστίες, που είχαν ως σκοπό την αναπτέρωση της πίστης των ασθενών στον θεό ιατρό.¹¹ Θεωρείται ότι εφηύρε τη χειρουργική, τη φαρμακολογία, τη θεραπεία των χρόνιων νόσων και επινόησε φάρμακα και ιατρικά όργανα, όπως η μύλη και οι χειρουργικοί επίδεσμοι.¹² Παρά τις εφευρέσεις του και τις μαρτυρίες για άσκηση συμβατικής ιατρικής, ο Ασκληπιός είναι γνωστός κυρίως για τη θρησκευτική ιατρική που ασκούσαν στα ιερά που ήταν αφιερωμένα σε αυτόν, δηλαδή στα Ασκληπιεία. Ιδιαίτερα γνωστός ήταν για την ιατρική της εγκοίμησης. Οι θεραπευτικές μέθοδοι του Ασκληπιού καλύπτονταν από ένα πέπλο μυστηρίου στην αρχαιότητα και στόχο είχαν την ενίσχυση της υποβολής και της αυθυποβολής.¹³

⁵ Krug (1997), σ. 16.

⁶ Μαυρίδης (1996), σ. 13.

⁷ Μαυρίδης (1996), σ. 79.

⁸ Jouanna (1999), σ. 42.

⁹ *Ιλ.* 2. 729-733.

¹⁰ Jouanna (1999), σ. 11.

¹¹ Αραβαντινός (1907), σ. 4.

¹² Μαυρίδης (1996), σ. 14.

¹³ Αραβαντινός (1907), σ. 10.

Η Υγεία είναι μία από τις κόρες του Ασκληπιού, η πιο λατρεμένη γιατί θεωρείται η προσωποποίηση του μεγαλύτερου αγαθού του ανθρώπου, της υγείας. Γι' αυτόν τον λόγο θεοποιήθηκε από τους Έλληνες και ξεκίνησε να λατρεύεται παράλληλα με την ιατρική από τον 5ο π.Χ. αιώνα. Από αυτήν εμπνεύστηκαν ποιητές και έγραψαν ύμνους προς τιμήν της, ενώ γλύπτες φιλοτέχνησαν αγάλματα με τη μορφή της, είτε πλάι στον Ασκληπιό να την αγγίζει με το δεξί του χέρι, είτε μόνη της με το ιερό φίδι του θεού¹⁴.

Τέλος, η Πανάκεια είναι κόρη του Ασκληπιού και της Λαμπετίας, κόρης του ήλιου. Είναι η θεά-προσωποποίηση της θεραπείας, που γιατρεύει με φυτά. Η Πανάκεια έχει δύο αδερφές, την Ιασώ (θεραπεύτρια) και την Υγεία (υγεία) και δύο αδερφούς, τον Μαχάονα και τον Ποδαλείριο.¹⁵

Αυτοί ήταν οι παραδοσιακοί ιαματικοί θεοί της αρχαιότητας χωρίς να σημαίνει ότι οι αρχαίοι Έλληνες δεν απευθύνονταν και σε άλλους θεούς, τους οποίους θεωρούσαν προστάτες τους, κατά τις δύσκολες στιγμές των ασθενειών τους, όπως φαίνεται από τα πολλά αναθήματα σε ιερά όλων των θεών.

1.2 Τα Ασκληπιεία

1.2.1 Τα Ασκληπιεία και η Θεουργική Ιατρική

Τα πιο γνωστά θεραπευτήρια της αρχαιότητας, όπως προαναφέρθηκε, ήταν τα Ασκληπιεία, τα οποία είχαν διττό σκοπό: ήταν θεραπευτικά κέντρα, όπου κατέφευγαν άνθρωποι για λόγους υγείας και παράλληλα, τόποι λατρείας¹⁶. Κάθε Ασκληπιείο είχε συγκεκριμένη αρχιτεκτονική, μιμούμενη τα χαρακτηριστικά του πρωταρχικού τύπου λατρείας του θεού, του ορεινού σπηλαίου που περικλειόταν από τοίχο και περιλάμβανε δασύλλιο¹⁷, ενώ αργότερα πήρε τη μορφή του ναού με τη γνωστή τυπική αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική.¹⁸

¹⁴ Jouanna (1999), σσ. 323-324.

¹⁵ Grimal (1991), σ. 529. Άλλες πηγές θέλουν επίσης την Ακεσώ, τον Τελεσφόρο και άλλες μυθικές μορφές ως μέλη της οικογένειας του Ασκληπιού.

¹⁶ Λυπουρλής (2008), σ. 69

¹⁷ Walton (2007), σσ. 63-64.

¹⁸ Walton (2007), σ. 69.

Ενώ το Ασκληπιείο της Τρίκκης της Θεσσαλίας, γενέτειρας του Ασκληπιού, είναι το αρχαιότερο Ασκληπιείο της Ελλάδας¹⁹, το οποίο χρονολογείται περίπου τον 6ο π.Χ. αι.²⁰, ο Ασκληπιός λατρευόταν πιο λαμπρά στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου. Από εκεί διαδόθηκε η λατρεία του στην ηπειρωτική Ελλάδα, στη νησιωτική Ελλάδα και στη Μικρά Ασία²¹. Η θεοποίηση του Ασκληπιού, σύμφωνα με τους Ludwing και Emma Edelstein, έγινε στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ., κατά πάσα πιθανότητα στην Επίδαυρο. Υπήρχαν πάνω από τετρακόσιοι ναοί και ιερά αφιερωμένα στον Ασκληπιό, ορισμένα από τα οποία λειτουργούσαν μέχρι τον 6ο αιώνα μ.Χ.²²

Τα Ασκληπιεία χτίζονταν σε εξοχικά μέρη με δασύλλια και τρεχούμενο νερό. Ήταν ευήλια, ευάερα και σε μικρή απόσταση από τις πόλεις. Η ύπαρξη πηγών, κρηνών ή παρακείμενων ποταμών με νερά που είχαν ιαματικές ιδιότητες ήταν βασική προϋπόθεση για τη δημιουργία ενός Ασκληπιείου. Οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν ότι το νερό συντελούσε στην ψυχική και σωματική ανανέωση του ανθρώπου²³, αφού έχει εξαγνιστικές και θεραπευτικές ιδιότητες.²⁴ Σε κάθε πηγή πίστευαν ότι ζούσαν νύμφες-φύλακες με αποτέλεσμα άλλες πηγές να διαθέτουν μαντικές ικανότητες και άλλες να θεραπεύουν ασθενείς.²⁵ Για λόγους προληπτικής υγιεινής και αποφυγής μετάδοσης μολυσματικών νοσημάτων δεν επιτρεπόταν η οικοδόμηση ιδιωτικών κατοικιών, σε απόσταση πολλών σταδίων γύρω από τα Ασκληπιεία. Η είσοδος ετοιμοθάνατων και επιτόκων δεν επιτρεπόταν εντός του περιβάλλου του ναού. Απαγορευόταν και η είσοδος κατοικίδιων ζώων, εκτός των ιερών ζώων του Ασκληπιού (κατσίκες, κόκορες, σκύλους). Ο Αντωνίνος ο Ευσεβής, κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, έκτισε στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου ένα χώρο με δικά του έξοδα, για τις επιτόκους και την ταφή των νεκρών.²⁶

¹⁹ Jouanna (1999), σ. 196.

²⁰ Krug (2008), σ. 131.

²¹ Jouanna (1999), σ. 196.

²² Λυπουρλής (2008), σ. 61,69.

²³ Γαραντζιώτη (2020), σ. 41.

²⁴ Για παράδειγμα, τα νερά του λουτρού της Ελένης απέναντι από το Ασκληπιείο των Κεγχρεών στην αρχαία Κόρινθο χρησιμοποιούνταν για ποσιθεραπεία και για τη θεραπεία δερματοπαθειών και εντερικών προβλημάτων λόγω της περιεκτικότητάς τους σε πυριτικό οξύ, αργίλιο, οξειδία του σιδήρου, λίθιο και θειικό οξύ, ενώ και τα νερά του Ασκληπιείου της Κυλλήνης στην Ηλεία, τα οποία είναι θειούχα-αλκαλικά-χλωριονατριούχα, θεράπευαν αρθρικά, δερματοπάθειες, γυναικολογικές παθήσεις και παθήσεις του αναπνευστικού. Τα νερά στο Ασκληπιείο στην Αιδηψό ήταν (και είναι) περίφημα για τη θεραπεία της αρθρίτιδας. Βλ. Γαραντζιώτη (2020), σσ. 58, 49.

²⁵ Walton (2007), σ. 67.

²⁶ Αραβαντινός (1907), σ. 6.

Οι ασθενείς έκαναν υδροθεραπεία, περιπάτους, σωματικές ασκήσεις, υγιεινή διατροφή και απολάμβαναν ψυχαγωγικά θεάματα, μουσική και αγώνες. Οι μέθοδοι θεραπείας που εφαρμόζονταν ήταν η χειρουργική, η φαρμακευτική, οι μαλάξεις, η δίαιτα, κυρίως όμως η υπνωτική αγωγή (θαυματουργική θεραπεία). Οι ασθενείς πίστευαν ότι ονειρεύονταν τον Ασκληπιό και θεραπεύονταν, ακολουθώντας τις υποδείξεις του όταν ξυπνούσαν ή ξυπνούσαν ήδη θεραπευμένοι.²⁷ Οι θεραπευτικές μέθοδοι που είχαν χρησιμοποιηθεί και οι ιάσεις αναγράφονταν σε αναρτημένες (από τους ικέτες) μαρμάρινες στήλες. Τέτοιες στήλες υπήρχαν στο Ασκληπιείο της Κω, της Τρίκκης, αλλά και σε κάθε Ασκληπιείο παραδοσιακά. Με αυτές διαφήμιζαν την αποτελεσματικότητα των ιάσεων και συνήθως αυτή η παράδοση μεταδίδονταν προφορικά από γενιά σε γενιά.²⁸

Βασική προϋπόθεση για την είσοδο στο Ασκληπιείο ήταν η απόλυτη καθαριότητα· σωματική κάθαρση με λουτρά, αντισηψία και απολύμανση. Κατά την είσοδό τους, στα μεγάλα προπύλαια του ιερού της Επιδαύρου οι ασθενείς έβλεπαν μία επιγραφή που έλεγε: «*ἀγνὸν χρῆ νηοῖο θυώδεος ἐντὸς ἰόντα ἔμμενε, ἀγνείη δ' ἐστὶ φρονεῖν ὄσια*» (Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, *Στρωματεῖς*, V1, 13), που σημαίνει «όταν θα μπαίνεις στον ευωδιαστό ναό, κοίταξε να'σαι αγνός· και αγνός θα πει: οι σκέψεις σου όλες θα'ναι στον θεό».²⁹ Αμέσως μετά την υποδοχή των ασθενών – έχουμε μαρτυρίες από το Ασκληπιείο της Επιδαύρου – γινόταν αρχικά κλινική εξέταση και διάγνωση της νόσου, αφού είχαν τηρηθεί οι επιβαλλόμενοι κανόνες υγιεινής.³⁰ Στη συνέχεια οι ασθενείς προσέφεραν θυσία στον θεό και ξεκινούσαν τη φαρμακευτική θεραπεία σε συνδυασμό με δίαιτα ή νηστεία.³¹ Παράλληλα έκαναν συστηματική γυμναστική, αναζωογονητικούς περιπάτους και συναναστρέφονταν αρκετά με τους ιερείς, οι οποίοι τους ενδυνάμωναν το ηθικό και την αυτοπεποίθηση.³² Κατόπιν μεταφέρονταν στο εγκοιμητήριο, όπου γινόταν η εγκοίμηση.³³

Ο χώρος της εγκοίμησης διέφερε από Ασκληπιείο σε Ασκληπιείο. Σε άλλα βρισκόταν σε χώρους μπροστά από τους ναούς και σε άλλα σε κάποιο ιδιαίτερο διαμέρισμα. Στο ιερό του Αμφιαράου, ενός άλλου ήρωα-θεού-θεραπευτή, οι εγκοιμήσεις γίνονταν γύρω από το βωμό, με τους άντρες να κοιμούνται από τη μεριά της ανατολής και τις γυναίκες από τη

²⁷ Walton (2007), σ. 97.

²⁸ Walton (2007), σ. 97 Σήμερα σώζονται μόνο δύο από τις έξι στήλες που υπήρχαν στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου.

²⁹ Λυπουρλής (2008), σ. 89.

³⁰ Αραβαντινός (1907), σ. 63.

³¹ Αραβαντινός (1907), σ. 63

³² Αραβαντινός (1907), σ. 71.

³³ Αραβαντινός (1907), σ. 63.

μεριά της δύσης. Το Ασκληπιείο της Αθήνας διέθετε μόνο ένα δωμάτιο για τις εγκοιμήσεις, σύμφωνα με τον Αριστοφάνη (Αριστοφάνης, *Πλούτος*, 652-747), που περιελάμβανε βωμό για την *πρόθυσιν*, δηλαδή την προκαταρκτική θυσία και *ανάκλινδρο* για τους εγκοιμωμένους. Αυτό το δωμάτιο ήταν διαχωρισμένο από το *τέμενος*, από το οποίο έβγαιναν τα ιερά φίδια³⁴. Στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου οικοδομήθηκε το *άβατον ή εγκοιμητήριο* για τους εγκοιμωμένους. Το συγκεκριμένο δωμάτιο στο Ασκληπιείο του Ωρωπού λεγόταν *κοιμητήριο*. Για την κατάκλιση των ασθενών χρησιμοποιούνταν και οι στοές των Ασκληπιείων³⁵. Ιεροί λύχνοι φώτιζαν το δωμάτιο υπό την επίβλεψη του ιερέα, που τους έσβηνε όταν οι ικέτες έπεφταν για ύπνο³⁶.

Οι εγκοιμήσεις γίνονταν κυρίως από τους ίδιους τους ασθενείς. Σε σπάνιες περιπτώσεις τις έκαναν άλλοι για εκείνους. Οι ασθενείς ακολουθούσαν ένα συγκεκριμένο τελετουργικό με λουτρό για να καθαρίσουν εκ νέου τον εαυτό τους και τον νου τους. Ακολουθούσε και πάλι θυσία, ως δείγμα ευσέβειας προς τον θεό. Αφού είχε νυχτώσει, έμπαιναν στον ιερό χώρο. Ξάπλωναν πάνω σε μία ψάθα, στο πάτωμα και κοιμόντουσαν. Ο θεός Ασκληπιός εμφανιζόταν σε κάθε έναν από τους ασθενείς, μόνος ή με κάποιο μέλος της οικογένειάς του ή μαζί με ένα από τα συνηθισμένα ιερά του ζώα (φίδι, σκύλο, κόκορα, κατσικά) κατά τη διάρκεια της εγκοίμησης των ασθενών ή όταν αυτοί βρίσκονταν σε μία κατάσταση μεταξύ ύπνου και ξύπνιου. Τότε τους συνιστούσε μία θεραπευτική αγωγή,³⁷ μοναδική για τον κάθε ασθενή και προσαρμοσμένη στον προσωπικό τους χαρακτήρα.³⁸ Την επόμενη μέρα θεωρείται ότι ξυπνούσαν θεραπευμένοι ή με οδηγίες για την ενδεδειγμένη θεραπεία. Σε κάθε περίπτωση η ίασή τους πίστευαν ότι οφειλόταν σε θαυματουργική επέμβαση του θεού Ασκληπιού.³⁹

1.2.2 Ιερείς και Ιατροί

Την ιατρική τέχνη ασκούσαν οι ιεραρχικά ανώτεροι Ασκληπιάδες (ιατροί θεωρούμενοι ως απευθείας απόγονοι του Ασκληπιού), την οποία είχαν κληρονομήσει από τους επίσης Ασκληπιάδες γονείς τους. Κρατούσαν μυστικές τις συνταγές των φαρμάκων και των θεραπευτικών μεθόδων τους, δεσμευμένοι από βαρύ όρκο. Μόνον οι πρεσβύτεροι, οι ανώ-

³⁴ Walton (2007), σ. 72.

³⁵ Walton (2007), σ. 66.

³⁶ Walton (2007), σ. 73.

³⁷ Μαυρίδης (1996), σσ. 24-26.

³⁸ Μαυρίδης (1996), σ. 29.

³⁹ Μαυρίδης (1996), σ. 23.

τεροι Ιερείς, γνώριζαν τις απόρρητες διδασκαλίες, ενώ οι νεότεροι ή οι δόκιμοι εφαρμόζαν μόνο τις θρησκευτικές θεραπείες και απαγορευόταν ακόμη και να ρωτήσουν για αυτές. Αυτό συνέβαινε και στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου.⁴⁰ Συνεπώς αρχικά ο ρόλος του ιερέα ταυτιζόταν με το ρόλο του γιατρού. Από το ιερατικό προσωπικό ο Μεγάλος Ιερέας ή Πρωθιερέας διηύθυνε ιερατικά τον ναό και ο Πυροφόρος εκτελούσε χρέη διακόνου και βοηθού ιατρού. Το προσωπικό ήταν κατά το πλείστον άνδρες, υπήρχαν όμως και ιέρειες που ανήκαν στην τάξη των Νακόρων και Ζακόρων. Όλοι τους είχαν ως κύριο έργο τους την παροχή βοήθειας στα ιατρικά ζητήματα.⁴¹ Κάθε ιερέας που αναλάμβανε για πρώτη φορά τα νέα του καθήκοντα ή σε κάθε αρχή της νέας χρονιάς, προσέφερε θυσίες, τα λεγόμενα *εισιτητήρια* ή *εισιτήρια*. Θυσίες προσέφερε και η πολιτεία, διαφορετικές από τις θυσίες των ιδιωτών. Η πολιτεία προσέφερε βόδι ή ταύρο, ενώ οι ιδιώτες αγελάδα ή κριάρι. Όταν ο ιδιώτης γινόταν καλά, ευχαριστούσε δημόσια τον θεό, οι συμπολίτες του τον συνέχαιραν και η πολιτεία έκανε δημόσια θυσία προς τιμήν του.⁴²

Το ζήτημα της σχέσης των ιερέων και των ιατρών των ναών (αν ταυτιζόνταν ή αν ήταν διαφορετικά πρόσωπα) έχει προκαλέσει διαφωνίες μεταξύ των μελετητών. Αρχικά υπήρχε μόνο *ιερέας* γιατί η ίαση πραγματοποιούνταν αποκλειστικά με θαυματουργικό τρόπο. Ο ιερέας δεν ήταν γιατρός, εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις, όπου μετά το όνομά του προστίθεται ο τίτλος *ιατρός*. Με την πάροδο του χρόνου στα Ασκληπιεία εισήλθαν γιατροί. Όπου επικρατούσε το τελετουργικό στοιχείο, ο ιερέας ήταν ανώτερος από τον γιατρό, εκτός από την περίπτωση που ήταν απαραίτητη η ιατρική παρέμβαση, για παράδειγμα για κάποιο χειρουργείο. Τότε ο ιερέας οδηγούσε τον ασθενή στο εγκοιμητήριο και τον αναλάμβανε ο γιατρός. Ο ρόλος του ιερέα με το πέρασμα των αιώνων περιορίστηκε στη διεξαγωγή των θυσιών, την ανάπεμψη των προσευχών και την ερμηνεία των ονείρων, ενώ οι ιατροί θεράπευαν τους ασθενείς. Τα Ασκληπιεία μετατράπηκαν περισσότερο σε ιατρικά κέντρα προφανώς αποτελεσματικά γι' αυτό και επιβίωσαν μέχρι τον 6^ο αιώνα μ.Χ.

Οι θεραπείες που συντελούνταν στα Ασκληπιεία, μαρτυρούνται αρχικά, από τα αναθήματα που πρόσφεραν οι ασθενείς, τα οποία απεικόνιζαν το θεραπευμένο μέλος του σώματός τους, δεύτερον, από τις ενεπίγραφες στήλες, με το ιστορικό των θεραπειών και

⁴⁰ Αραβαντινός (1907), σ. 58.

⁴¹ Αραβαντινός (1907), σ. 57.

⁴² Walton (2007), σ. 110.

τρίτον, από τις αναφορές, που εντοπίζονται σε κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας.⁴³ Τα αναθήματα αποδεικνύουν ότι οι ασθενείς πίστευαν ότι με την επίκληση της συνδρομής του θεού θα θεραπεύονταν με μαγικό τρόπο. Τέλος, τα αναθήματα αποτελούσαν ένδειξη ευγνωμοσύνης προς τον θεό, για την αποκατάσταση της υγείας τους.⁴⁴

⁴³ Walton (2007), σσ. 94-95. Για μια εκτεταμένη συλλογή σχετικών χωρίων βλ. Μαυρίδης (1996), σσ. 100-239.

⁴⁴ Walton (2007), σ. 127.

Κεφάλαιο 2

Η «Ιπποκρατική» Ιατρική

2.1 Ο Ιπποκράτης και η Ιπποκρατική Συλλογή

Την τέχνη της ιατρικής, όπως προαναφέρθηκε, εξύψωσε με τα επιτεύγματά του ο γιος του δημιουργού της Απόλλωνα, ο Ασκληπιός. Όταν όμως πέθανε ο Ασκληπιός χτυπημένος από έναν κεραυνό, η τέχνη της θεραπευτικής απαγορεύτηκε και σταμάτησε μαζί με τον ιδρυτή της. Έμεινε σκοτεινή για πολλούς αιώνες μέχρι την εποχή του Αρταξέρξη, βασιλιά των Περσών. Τότε ο Ιπποκράτης γεννημένος από τον Ασκληπιό, στο νησί της Κω, την ξανάφερε στο φως. Αυτά παραδίδει ο τελευταίος από τους Λατίνους Πατέρες της Εκκλησίας, Ισίδωρος της Σεβίλλης, για τον γνωστότερο εκπρόσωπο της αρχαίας ελληνικής ιατρικής (*Etymologiae* IV, 3, 1-2).⁴⁵

Σωζόμενες βιογραφίες του Ιπποκράτη υπάρχουν από την όψιμη αρχαιότητα, τη βυζαντινή εποχή, όπως αυτή του λόγιου Ιωάννη Τζέτζη (12^{ος} αι.), καθώς και στο βυζαντινό εγκυκλοπαιδικό λεξικό του 10^{ου} αιώνα Σούδα (s.v. «*Ιπποκράτης*»)⁴⁶ αλλά και στα αραβικά.⁴⁷ Πιο αντικειμενική όμως θεωρείται η βιογραφία του γιατρού Σωρανού του Εφέσιου (1^{ος}-2^{ος} αι. μ.Χ.), κατά τον οποίο ο Ιπποκράτης γεννήθηκε στην Κω το 460 π.Χ., στις 27 του μήνα Αγριανίου. Από τη γενιά του πατέρα του, Ηρακλείδα, είχε καταγωγή από τον Ασκληπιό (από την πλευρά του Ποδαλείριου, γιου του Ασκληπιού), ενώ από τη γενιά της μητέρας του, Φαιναρέτης, από τον Ηρακλή. Επομένως, ήταν και Ασκληπιάδης και Ηρακλείδης.⁴⁸ Θεωρείται ο 19ος απόγονος του Ασκληπιού, κατά ορισμένους βιογράφους, ενώ κατά άλλους ο 17ος ή ο 18ος.⁴⁹ Ήταν μαθητής του πατέρα του Ηρακλείδη, διότι κατά την

⁴⁵ Μαυρίδης (1996), σ. 77.

⁴⁶ Jouanna (1999), σ. 9. Pinault (1992), σσ. 5-6, 125-144.

⁴⁷ Pinault (1992), σσ. 135-144.

⁴⁸ Jouanna (1999), σσ. 16-17.

⁴⁹ Jouanna (1999), σ. 12. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Τζέτζη (*Χιλ.* 721 κ.εξ.): «Ο μέγας Ιπποκράτης είναι ο δέκατος έβδομος απόγονος αρχής γενομένης από τον Ασκληπιό. Μετά τον πόλεμο της Τροίας, στην ηπειρωτική χώρα απέναντι στη Ρόδο, ο Ποδαλείριος, ο γιος του Ασκληπιού, είχε πρώτο του γιο τον Ιππόλοχο από τον οποίο γεννήθηκε ο Σώστρατος. Ο τελευταίος είχε γιο τον Δάρδανο. Αυτός ο Δάρδανος γέννησε τον

παράδοση στην εποχή του ακόμη η τέχνη της ιατρικής μεταδιδόταν στα άρρενα τέκνα της οικογένειας, από γενιά σε γενιά. Ο Ιπποκράτης με τη σειρά του μύησε στην ιατρική τους δύο του γιους, Θεσσαλό και Δράκοντα και τον γαμπρό του Πόλυβο.⁵⁰ Κατά τη διάρκεια της διαμονής του στην Κω, μελέτησε τα ιστορικά των ασθενών και τις μεθόδους θεραπείας που βρίσκονταν στο Ασκληπιείο. Εκτός από τη μαθητεία του δίπλα στον πατέρα του, δάσκαλοί του ήταν ο γυμναστής Ηρόδικος από τη Σηλυμβρία και οι φιλόσοφοι Γοργίας, Πρόδικος και Δημόκριτος. Όταν εγκατέλειψε την Κω, αφήνοντας εκεί τους διαδόχους του στη Σχολή που ίδρυσε, αρχικά εργάστηκε στη Θεσσαλία και κατόπιν ταξίδεψε σε διάφορα μέρη (Μακεδονία, Θράκη, Αθήνα, Δελφούς).⁵¹

Μία συλλογή, από 60 περίπου έργα σε ιωνική διάλεκτο, φέρει το όνομα του Ιπποκράτη. Στο *Γλωσσάριο* του Ερωτιανού, ένα λεξικό που συντάχθηκε στα χρόνια του αυτοκράτορα Νέρωνα με ιδιαίτερους Ιπποκρατικούς όρους, αναγράφονται τα παλαιότερα ιπποκρατικά έργα, 29 τίτλων (38 βιβλίων) ή 31 τίτλων (40 βιβλίων) μαζί με τον *Επιβώμιον* και τον *Πρεσβευτικόν*. Ο *Βίος των Βρυξελλών* περιλαμβάνει 46 τίτλους (53 βιβλία). Η Σούδα αναφέρει την «πολυθρύλητον και πολυθαύμαστον Εξηκοντάβιβλον» (s.v. «Ιπποκράτης»). Η πιο πλήρης έκδοση της ιπποκρατικής συλλογής των νεότερων χρόνων, του Émile Littré, είναι μία έκδοση 10 τομών, με 59 τίτλους σε 69 βιβλία. Όμως τα έργα του, όπως παραδίδονται στο Ιπποκρατικό corpus ή αλλιώς στην Ιπποκρατική συλλογή, δεν είναι ομοιογενή. Ο Γαληνός, μεγάλος γιατρός του 2ου αι. μ.Χ. που είχε μελετήσει τις αρχαίες εκδόσεις, υποστήριξε ότι δεν ήταν δυνατόν όλα τα έργα που αναφέρονται με το όνομα του Ιπποκράτη, να είναι όλα δικά του, λόγω των γλωσσικών και πραγματικών διαφόρων που παρουσιάζουν μεταξύ τους, αλλά και λόγω του πλήθους των θεμάτων, με τα οποία ασχολούνται οι πραγματείες. Άλλες ασχολούνται με την πρόγνωση, άλλες με χειρουργικά φαρμακολογικά, διαιτολογικά, γυναικολογικά θέματα, άλλες με θέματα ιατρικής ηθικής, κ.ά.⁵²

Κρίσαμη κι εκείνος τον Κλεομυτάδη. Εκείνος είχε γιο τον Θεόδωρο. Από αυτόν γεννήθηκε ένας άλλος Σώστρατος. Απ' αυτό τον Σώστρατο γεννήθηκε ο Κρίσαμης ο δεύτερος. Από τον Κρίσαμη γεννήθηκε ένας δεύτερος Θεόδωρος και από εκείνον ένας τρίτος Σώστρατος, ο οποίος είχε γιο τον Νέβρο. Από τον τελευταίο γεννήθηκε ο Γνωσίδικος, ο οποίος είχε γιο τον Ιπποκράτη. Από αυτόν τον πρώτο Ιπποκράτη, γιο του Γνωσίδικου γεννήθηκε ο Ηρακλειδάς. Από αυτόν και τη Φαιναρέτη γεννήθηκε ο μεγάλος Ιπποκράτης ο οποίος είναι ο δεύτερος». Βλ. Jouanna (1999), σ. 12.

⁵⁰ Krug (2008), σσ. 46-47.

⁵¹ Krug (2008), σ. 47.

⁵² Λυπουρλής (2008), σ. 159. Jouanna (1999), σσ. 63-64.

Τα έργα αυτά, όπως αναφέρθηκε, παρουσιάζουν διαφορές στο λεξιλόγιο και ακόμη και αντιφάσεις στα διάφορα ιατρικά δόγματα. Μπορούμε να ισχυρισθούμε με ασφάλεια ότι κάποιες από τις πραγματείες, σύμφωνα με τον τρόπο συγγραφής τους, δεν προέρχονται από τον Ιπποκράτη, αλλά από τους μαθητές του, καθώς σώζεται μια μαρτυρία του Αριστοτέλη, στην πραγματεία του *Περί τα ζώα ιστορίαι* (312b23-30), όπου ο φιλόσοφος παραθέτει την περιγραφή των αιμοφόρων αγγείων του Πόλυβου (μαθητή και γαμπρού του Ιπποκράτη) από τη θεωρούμενη ως ιπποκρατική πραγματεία *Περί φύσιος ανθρώπου* (11). Στο ίδιο εδάφιο ο Αριστοτέλης παραθέτει μία περιγραφή των αιμοφόρων αγγείων, την οποία αποδίδει στον Σύννεσι τον Κύπριο, μαθητή του Ιπποκράτη.⁵³ Συνεπώς, ήδη μια γενιά μετά τον Ιπποκράτη διαθέτουμε μαρτυρία, ότι δύο τουλάχιστον θεωρίες που αποδίδονται στον ίδιο, σε μία θεωρούμενη ως ιπποκρατική πραγματεία, ανήκουν σε μαθητές του.

Οι πραγματείες της ιπποκρατικής συλλογής είναι διαφορετικής χρονολογίας και περιεχομένου και απευθύνονται σε διαφορετικό κοινό. Άλλες απευθύνονται σε ειδικούς και γνώστες και άλλες μόνο σε ειδικούς.⁵⁴ Η προσπάθεια του προσδιορισμού των κειμένων, που γράφτηκαν από το χέρι του Ιπποκράτη, απασχόλησαν από την ελληνιστική εποχή μέχρι σήμερα τους μελετητές του έργου του. Επειδή στη συλλογή περιλαμβάνονται έργα που εκπροσωπούν δύο τουλάχιστον αρχαίες ιατρικές σχολές, γεννήθηκε στη φιλολογική επιστήμη ένα από τα πιο δύσκολα προβλήματα, το ιπποκρατικό με το ομηρικό πρόβλημα.⁵⁵ Στον *Φαίδρο* του Πλάτωνα καταγράφεται η παλαιότερη μαρτυρία κατά την οποία γίνεται μνεία της ιπποκρατικής μεθόδου για την φύση του σώματος (270c).⁵⁶ Οι μελετητές όμως έχουν αποφανθεί για κάποια από αυτά τα έργα (τα χειρουργικά, το *Περί αέρων, υδάτων, τόπων*, το *Περί ιερής νόσου*, κ.ά.) ότι είναι σίγουρα τόσο παλιά, όσο και ο ίδιος ο Ιπποκράτης και αν δεν προέρχονται από τη γραφίδα του, τουλάχιστον είναι σίγουρα του περιβάλλοντός του και απηχούν το πνεύμα της Σχολής του⁵⁷.

2.2 Ιπποκρατικά δόγματα

Με βάση αυτά τα έργα λοιπόν μπορούμε να συνοψίσουμε ότι η ιπποκρατική ιατρική βασίζεται στη θεωρία των τεσσάρων χυμών του ανθρώπου, οι οποίοι εναρμονίζονται με το

⁵³ Jouanna (2012), σ. 97.

⁵⁴ Jouanna (1999), σσ. 57-58.

⁵⁵ Λυπουρλής (2008), σ. 159.

⁵⁶ Jouanna (1999), σσ. 58-59.

⁵⁷ Jouanna (1999), σσ. 65-67, 375, 412.

εξωτερικό περιβάλλον, στο οποίο ζει. Η φυσική σύνθεση του ανθρώπινου σώματος αποτελείται από τέσσερις χυμούς, το αίμα, το φλέγμα, την κίτρινη και τη μέλαινα χολή, που προσαρμόζονται ανάλογα με τις τέσσερις εποχές του έτους. Το φλέγμα με τον χειμώνα διότι είναι κρύο και υγρό, το αίμα με την άνοιξη διότι είναι καυτό και υγρό, η κίτρινη χολή, που είναι καυτή και ξηρή, με το καλοκαίρι και η μέλαινα χολή, που είναι κρύα και ξηρή, με το φθινόπωρο.⁵⁸ Βάσει αυτών των χυμών προσδιορίζεται η υγεία ή η ασθένεια του ανθρώπινου σώματος. Υγεία υπάρχει με βάση την αρμονική ανάμειξη (*κράσιν*) όλων των χυμών, δηλαδή όταν οι χυμοί είναι στη σωστή αναλογία αναμειγμένοι μεταξύ τους, τόσο σε ποιότητα όσο και σε ποσότητα, ενώ η ασθένεια επικρατεί, όταν ένας από τους χυμούς βρίσκεται σε έλλειψη ή πληθώρα έναντι των υπολοίπων. Η υγεία είναι ισορροπία, ενώ η ασθένεια ανισορροπία. Στην πραγματεία *Περί φύσιος ανθρώπου* (3-4) ο συγγραφέας τονίζει τη μέγιστη σημασία του «μέτρου», δηλαδή της ορθής αναλογίας και ισορροπίας όλων των συστατικών στοιχείων του ανθρώπινου σώματος.⁵⁹ Ο ιπποκρατιστής ιατρός παρατηρούσε τον ασθενή και διαχώριζε τις παρατηρήσεις του σε γενικού και ειδικού περιεχομένου. Οι γενικές παρατηρήσεις του ήταν κυρίως ανατομικής φύσεως, ενώ οι ειδικές αφορούσαν τις ιδιαιτερότητες του κάθε ασθενή ξεχωριστά.⁶⁰ Συνεπώς, στη προσπάθειά του να διαγνώσει το πρόβλημα, ο ιπποκρατιστής ιατρός ακολουθούσε ένα σύστημα που λειτουργούσε με βάση τη λογική και τη θεωρία και όχι την επίκληση στο θείο στοιχείο.

Ο ιπποκρατιστής ιατρός μετακινούνταν από τόπο σε τόπο. Γι' αυτό, έπρεπε να γνωρίζει τις γεωφυσικές και κλιματολογικές συνθήκες του τόπου που θα επισκεπτόταν, ώστε να μπορεί να κάνει πρόγνωση των ασθενειών που επικρατούσαν στη συγκεκριμένη περιοχή, να τις προλαμβάνει και να τις θεραπεύει με επιτυχία. Αρχικά εξέταζε την χωροθέτηση έναντι των ανέμων, κατόπιν τους υδάτινους πόρους που χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι προς πόση και τέλος το κλίμα. Η πραγματεία *Περί αέρων, υδάτων, τόπων* προορίζεται για τους γιατρούς που εγκαθίσταντο σε μία πόλη που δεν είχαν επισκεφτεί στο παρελθόν. Το κλίμα σε συνδυασμό με μία εθνογραφικού χαρακτήρα ανάλυση είναι μία ιατρική μέθοδος που εφάρμοζε ο Ιπποκράτης και είχε τη βάση της στη μελέτη των λαών και κυρίως στη σύγκριση των Ευρωπαίων με τους Ασιάτες. Οι διαφορές, φυσικές και ηθικές, ερμη-

⁵⁸ Jouanna (1999), σ. 211.

⁵⁹ Jouanna (1999), σ. 326.

⁶⁰ Jouanna (1999), σ. 291.

νεύονται αρχικά από την κλιματική ζώνη του κάθε τόπου και κατ' επέκταση από το πολιτικό του καθεστώς και τα αστικά του ήθη. Με τον τρόπο αυτό, ο Ιπποκράτης επινόησε έναν τύπο αιτιολογικής εθνογραφίας, έχοντας αποβάλει οτιδήποτε έχει σχέση με την παρέμβαση του θείου στην πρόληψη, τη διάγνωση και τη θεραπεία⁶¹.

Στην πραγματεία του *Περί ιερής νόσου*⁶², ο Ιπποκράτης απελευθερώνει τη θεωρούμενη ως ιερή σταλμένη από τους θεούς, νόσο της επιληψίας, από την θεϊκή της προέλευση και την αποδίδει σε οργανικά αίτια. Ο ορθολογισμός εξορίζει τις προκαταλήψεις και τις δεισιδαιμονίες από την ιατρική πρακτική (αιτιολογία, διάγνωση και θεραπεία). Αποτυπώνεται η έντονη αντίδραση των Ιπποκρατιστών γιατρών και η ορθολογική παρουσίαση των φυσικών αιτιών της ασθένειας της επιληψίας, ενάντια στους υποστηρικτές της θεουργικής ιατρικής, οι οποίοι της είχαν αποδώσει θεϊκή καταγωγή.⁶³ Ο Ιπποκράτης αντιδιστάλλει με αυτόν τον τρόπο την ορθολογική ιατρική που εκπροσωπεί ο ίδιος, με τη μαγικό-θηρησκευτική ιατρική και κατηγορεί τους υποστηρικτές της ότι έχουν άγνοια και ότι παρουσιάζονται ως σοφοί, ενώ σε περίπτωση θανάτου του ασθενούς αποποιούνται των ευθυνών τους και επιρρίπτουν την ευθύνη στους θεούς (*Περί ιερ. νόσ. 2*). Χρησιμοποιούν διάφορα τεχνάσματα για να θεραπεύσουν, όπως επωδούς και εξαγνισμούς, καταφεύγουν σε απαγορεύσεις τροφών που έχουν όμως ευεργετικά αποτελέσματα, σύμφωνα με την ορθολογική ιατρική, αλλά και σε διάφορες άλλες δεισιδαιμονίες, όπως για παράδειγμα στην απαγόρευση να φορούν οι ασθενείς μαύρα ρούχα, να κοιμούνται σε δέρμα κατσίκας ή να σταυρώνουν τα πόδια και τα χέρια τους γιατί τάχα δυσκολεύουν τη θεραπεία (*Περί ιερ. νόσ. 2*).⁶⁴ Ο ιπποκρατιστής γιατρός δεν δέχεται παρεμβάσεις ανθρωπόμορφων θεοτήτων, που ευθύνονται για την εμφάνιση ασθενειών και φυσικά αρνείται τις θεραπευτικές μεθόδους που είχαν σαν σκοπό τον κατευνασμό της οργής της θεότητας ή τον εξαγνισμό του ασθενή. Αντίθετα, εστιάζει στη ροή των ψυχρών χυμών που είναι αποτέλεσμα της αλλαγής των ανέμων και στη θεραπεία μέσω των αντιθέτων, κατά την οποία η ασθένεια εξαφανίζεται με ότι της είναι εχθρικό, χωρίς να χρειάζεται να χρησιμοποιεί εξαγνισμούς, μαγεία και τσαρλατανισμούς.⁶⁵

⁶¹ Jouanna (1999), σσ. 374-375.

⁶² Jouanna (1999), σσ. 66-67.

⁶³ Jouanna (1999), σ. 184.

⁶⁴ Jouanna (1999), σσ. 185-186.

⁶⁵ Jouanna (1999), σ. 188.

Κεφάλαιο 3

Η Σχέση Μεταξύ των Δύο Παραδόσεων

3.1 Θεουργική και «Ιπποκρατική» Ιατρική

Το σύνολο των ιατρικών πραγματειών που αποδίδονται στον Ιπποκράτη, σε γενικές γραμμές βασίζεται στον ορθολογισμό και η ιατρική τέχνη που εκπροσωπούν, είναι απαλλαγμένη από μαγικές επιδράσεις. Αν και στην πραγματεία του για την ιερά νόσο, δηλαδή την επιληψία, ο Ιπποκράτης φαίνεται να απομακρύνει δια παντός την ιατρική από την επιρροή της θρησκείας, παρόλ' αυτά στην ίδια πραγματεία υπερασπίζεται την παραδοσιακή θρησκεία και πίστη στο αίτημα για βοήθεια από τους θεούς, ενθαρρύνοντας τους ανθρώπους να καταφεύγουν στα ιερά και να τους παρακαλέσουν για να γίνουν καλά (*Περί ιερ. νόσ.* 3-4). Με αυτή την αναφορά επιβεβαιώνει τις θρησκευτικές τελετουργίες που γίνονται στα ιερά, όπως το πλύσιμο των χεριών, τις θυσίες και τις ικεσίες. Από τη μία, ως γιατρός, πιστεύει σε μία τάξη μοναδικής σχεδόν αιτιότητας όλων των ασθενειών, θεία και φυσική ταυτόχρονα. Από την άλλη, ως πολίτης πιστός στα ιερά, παίρνει μέρος στις παραδοσιακές τελετουργίες, ακόμη και αν αμφισβητεί κάποιες τελετουργικές πρακτικές που δεν ταίριαζαν με την έννοια του θείου, που είχε αναπτύξει.⁶⁶

Η έννοια του θείου κατανοείται μέσα από τα παθολογικά φαινόμενα που κρίθηκαν θείκα και ανθρώπινα. Θεϊκά, διότι έχουν μία καθορισμένη αιτία και φύση ανεξάρτητα από τον ανθρώπινο παράγοντα, και ανθρώπινα επειδή ο άνθρωπος μπορεί να παρέμβει σε αυτά με θεραπευτικές μεθόδους. Μόνο όταν αφαιρεθεί από την έννοια του θείου, οποιοδήποτε

⁶⁶ Jouanna (1999), σσ. 192-193.

ανθρωπομορφικό περιεχόμενο και οποιαδήποτε θεϊκή παρέμβαση, ώστε να απομένει η ορθολογική σύλληψη του θείου, τότε μόνο η σύλληψη του θείου είναι δυνατή.⁶⁷

Οι Ιπποκρατιστές γιατροί παρά τη διαφωνία τους με τους μάντεις και τους ψευτογιατρούς, ουδέποτε συγκρούστηκαν με τη θρησκεία διότι η παραδοσιακή ιατρική που ασκούνταν στα Ασκληπιεία είχε μεγάλη διάδοση και πάρα πολλούς οπαδούς, λόγω των θαυματουργικών θεραπειών που βασίζονταν στην πίστη για τη δύναμη του θεού.⁶⁸ Ανταγωνισμός μεταξύ επιστήμης και θρησκείας δεν υπήρχε, ιδιαίτερα στην ιατρική, όπου η θεϊκή και η ανθρώπινη γνώση δεν απέκλειαν η μία την άλλη. Στην πραγματεία *Περί ευσχημοσύνης* (4) της ιπποκρατικής συλλογής ο συγγραφέας παραδέχεται ότι υπήρχαν ασθένειες που δεν γιατρεύονταν και προτρέπει τους ασθενείς να ζητούν τη θεϊκή βοήθεια. Οι Έλληνες γιατροί αντιπαθούσαν τη μαγεία, όχι όμως το θεϊκό κομμάτι της ιατρικής.⁶⁹

Ο Ασκληπιός ήταν ο ιδρυτής της ιατρικής τέχνης και αποτελούσε τον προστάτη των γιατρών και των συντεχνιών τους, γι' αυτό κι εκείνοι τον σέβονταν και τον τιμούσαν με θυσίες, λιτανείες και αγώνες.⁷⁰ Αποτελούσε πάντοτε τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην ορθολογική και στη θεουργική ιατρική. Ο δεσμός αίματος που ένωνε τους Ασκληπιάδες, λόγω του θεωρούμενου ως κοινού τους προγόνου Ασκληπιό, ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με την οικογενειακή λατρεία προς τιμήν του ιδρυτή της οικογένειας. Αυτό άλλωστε διαπιστώνεται και από ένα διάταγμα στο Μαντείο των Δελφών⁷¹ σύμφωνα με το οποίο οι Ασκληπιάδες της Κω και της Κνίδου, όταν έφταναν στο ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς, ορκίζονταν αρχικά ότι ήταν Ασκληπιάδες με καταγωγή από τα άρρενα τέκνα και εν συνεχεία απολάμβαναν ορισμένα θρησκευτικά προνόμια.⁷² Είχαν μεγάλο κοινωνικό γόητρο λόγω της καταγωγής τους, κάτι που ήταν απαραίτητο για την επαγγελματική τους σταδιοδρομία. Έτσι ο ορθολογισμός της ιπποκρατικής ιατρικής βρισκόταν σε αρμονική σχέση με τις διάφορες συλλήψεις του θείου.⁷³

⁶⁷ Jouanna (1999), σσ. 191-192.

⁶⁸ Jouanna (1999), σ. 195.

⁶⁹ Μαυρίδης (1996), σ. 12.

⁷⁰ Μαυρίδης (1996), σ. 12.

⁷¹ «Διάταγμα του κοινού των Ασκληπιαδών της Κω και της Κνίδου: ο Ασκληπιάδης που καταφτάνει στους Δελφούς, αν θέλει να συμβουλευτεί το μαντείο ή να προσφέρει θυσία, πρέπει να ορκιστεί, προτού συμβουλευτεί το μαντείο ή προτού θυσιάσει, ότι είναι Ασκληπιάδης καταγόμενος από τους αρρένες της οικογένειας [...]. Αυτός δε που παραβαίνει τους κανόνες, δεν θα έχει πρόσβαση στο μαντείο με την ιδιότητά του ως Ασκληπιάδης και κάθε άλλο προνόμιο που τυχόν του παραχωρήθηκε από τους Δελφικούς δεν θα του δοθεί αν δεν είναι σύμφωνο με τις προηγούμενες διατυπώσεις» Βλ. Jouanna (1999), σ. 34.

⁷² Jouanna (1999), σ. 203

⁷³ Jouanna (1999), σ. 203.

3.2 Ιπποκράτης και ιαματικοί θεοί - Ασκληπιός

Εκτός από την πραγματεία *Περί ιερής νούσου*, για τη σχέση του Ιπποκράτη με τους ιαματικούς θεούς, μετά από έρευνα⁷⁴ στο σύνολο της ιπποκρατικής συλλογής, στοιχεία προκύπτουν στον *Όρκο*, στις ψευδεπίγραφες *Επιστολές* και στις σωζόμενες βιογραφίες του.

Στο Ιπποκρατικό corpus ανήκει και ένα ιδιαίτερο κείμενο, ο γνωστός μέχρι σήμερα ως *Όρκος* του Ιπποκράτη, τον οποίον εκφωνούσαν οι απόφοιτοι της Ιατρικής μέχρι πρόσφατα στην Ελλάδα, ενώ σε πολλά μέρη του κόσμου συνεχίζει να εκφωνείται ακόμη και σήμερα κατά την αποφοίτηση. Ο *Όρκος* διαβαζόταν από μαθητές, οι οποίοι εκπαιδεύονταν στην ιατρική τέχνη, ενώ είχαν υπογράψει ένα είδος συμβολαίου με τη σχολή τους έναντι αντιτίμου. Η ιατρική σχολή⁷⁵ της Κω, την εποχή του Ιπποκράτη, είχε ανοίξει τις πύλες της σε άτομα που δεν ανήκαν στην οικογένεια των Ασκληπιαδών.⁷⁶ Ο *Όρκος*, άλλωστε, με τον τρόπο που είναι δομημένος, δηλώνει ότι δεν απευθύνεται στην ίδια την οικογένεια των Ασκληπιαδών, στην οποία η διδασκαλία δίνονταν από τον πατέρα στο γιο, αλλά σε μαθητές που δεν ανήκαν στην οικογένεια. Λειτουργούσε σαν ένα συμβόλαιο που δέσμευε τους νεοεισερχόμενους μαθητές, οι οποίοι θα μπορούσαν κατόπιν να μεταδώσουν τη γνώση, αρχικά στους γιους τους και κατόπιν εκτός της οικογένειας. Παράλληλα, εξασφάλιζε τις απαραίτητες ηθικές και οικονομικές εγγυήσεις στον δάσκαλο.⁷⁷ Στην πρώτη του κιάλας παράγραφο, όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, τα νέα μέλη της ιατρικής κοινότητας ορκίζονταν στο όνομα των ιαματικών θεών, Απόλλωνα, Ασκληπιού, Υγείας και Πανάκειας. Αυτή η παράδοση μαρτυρεί τη σχέση της ιπποκρατικής ιατρικής με τη θεουργική ιατρική των πατέρων της. Η παράδοση ήταν ισχυρή και ο σεβασμός δεδομένος.

⁷⁴ Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στη βάση δεδομένων Thesaurus Linguae Graecae.

⁷⁵ Jouanna (1999), σ. 68. Με τον όρο «σχολή» θα πρέπει να εννοήσουμε, κατά τον 5ου π.Χ. αιώνα, ένα κέντρο το οποίο βρισκόταν σε μία πόλη ή ότι ένας δάσκαλος, ενταγμένος στο ευρύτερο πλαίσιο μιας οικογενειακής παράδοσης συχνά εκατονταετιών, διαιώνιζε την κληρονομημένη διδασκαλία στους γιους του και στους μαθητές του. Βλ. Jouanna (1999), σ. 49.

⁷⁶ Jouanna (1999), σ. 68. Αυτή η πληροφορία επαληθεύεται στον διάλογο *Πρωταγόρα* (311b-c) του Πλάτωνα, όπου ο Σωκράτης ρωτά έναν νέο με ποια ιδιότητα θα λάμβανε χρήματα ο Ιπποκράτης της Κω, αν ο νέος ήθελε να του τα προσφέρει. Ο νέος τού απάντησε με την ιδιότητα του γιατρού. Επομένως ο Ιπποκράτης μετέδιδε τις γνώσεις του και εκτός του κλειστού κύκλου της οικογένειάς του.

⁷⁷ Jouanna (1999), σ. 47.

Οι *Επιστολαί*⁷⁸, οι οποίες απευθύνονται στον Ιπποκράτη ή τις οποίες απευθύνει ο Ιπποκράτης σε άλλους, κατατάσσονται στα "απόκρυφα", δηλαδή όχι στα γνήσια έργα του Ιπποκράτη. Παρόλα αυτά, αποτελούν μέρος της ιπποκρατικής συλλογής. Χρονολογούνται από τον 1^ο π.Χ. αιώνα έως τον 1^ο μ.Χ. αιώνα.⁷⁹ Οι μελετητές θεωρούν ψευδή τα στοιχεία που περιλαμβάνουν, ενώ γι' αυτό που μπορούμε να είμαστε σίγουροι είναι η θετική εικόνα που προκύπτει από αυτές για τον Ιπποκράτη. Οι ιατρικές του ικανότητες και οι μεγάλες του επιτυχίες, τον ανέδειξαν σε θρύλο και οι «ιπποκρατικές» επιστολές μεταφέρουν την άποψη που διατήρησε η παράδοση στους επόμενους αιώνες για τον Πατέρα της Ιατρικής.⁸⁰

Το ότι είναι σίγουρα μεταγενέστερες δεν σημαίνει όμως ότι δεν διασώζουν και αυθεντικά στοιχεία. Για παράδειγμα, στη 11^η *Επιστολή* («*Ο Ιπποκράτης χαιρετά τη Βουλή και τον δήμο των Αβδηριτών*») περιγράφονται θρησκευτικές τελετές στο Ασκληπιείο της Κω με τόση λεπτομέρεια, που θεωρείται ότι ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Σε πολλές από τις *Επιστολές* εντοπίζονται αναφορές σε σχέση με τα βιογραφικά του στοιχεία και την καταγωγή του από τον Απόλλωνα και Ασκληπιό, στοιχεία τα οποία δεν φαίνεται να αμφισβητήθηκαν ποτέ. Ο Ιπποκράτης στη συνείδηση των Ελλήνων ήταν Ασκληπιιάδης. Στη 2^η *Επιστολή* («*Ο Παίτιος χαιρετά τον Βασιλέα των Βασιλέων, τον Μεγάλο Αρταξέρξη*») αναφέρεται ότι ο Ιπποκράτης έχει θεϊκές ικανότητες και προέρχεται από δωρική γενιά. Γίνεται επίσης αναφορά στους προγόνους του. Στην 3^η *Επιστολή* («*Ο Βασιλεύς των Βασιλέων, Μέγας Αρταξέρξης χαιρετά τον Υστάνη, ίππαρχο του Ελλήσποντου*»), καθώς επίσης και στην 7^η *Επιστολή* («*Ο ύπαρχος του Ελλήσποντου Υστάνης χαιρετά τον μεγάλο του δεσπότη, τον Βασιλέα των Βασιλέων Αρταξέρξη*»), λέγεται ότι ο Ιπποκράτης κρατά από τη γενιά του Ασκληπιού. Στην 15^η *Επιστολή* («*Ο Ιπποκράτης χαιρετά τον Φιλοποίμενα*») μνημονεύεται ο Απόλλωνας ως πρόγονος του Ιπποκράτη, ο οποίος μιλά και για τα προφητικά όνειρα και για τη συγγένεια μαντικής και ιατρικής, εφόσον έχουν κοινό πατέρα, τον δικό του πρόγονο, τον Απόλλωνα. Τέλος, στη 17^η *Επιστολή* («*Ο Ιπποκράτης χαιρετά τον Δημάγητο*») γίνεται αναφορά στην ευγενική καταγωγή του Ιπποκράτη από το γένος των Α-

⁷⁸ Τις *Επιστολές* τις διαβάσαμε στην έκδοση του Σακαλή (1989).

⁷⁹ Jouanna (1999), σσ. 7-8.

⁸⁰ Οι *Επιστολαί* Βλ. σ. 19.

σκληπιαδών. Συνεπώς, στη συνείδηση όλων των μεταγενεστέρων, ο Ιπποκράτης ήταν απευθείας απόγονος του Ασκληπιού, γιου του Απόλλωνα. Εξάλλου, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, όλοι οι σωζόμενοι *Βίοι*⁸¹ του Ιπποκράτη, τον φέρουν ως απόγονο του Ασκληπιού⁸².

⁸¹ Εκτός από έναν αραβικό βίο, ο οποίος όμως δεν αναφέρει καθόλου τη γενεαλογία του. Βλ. Pinault (1992), σσ. 135-139.

⁸² Pinault (1992), σσ. 127, 129, 130, 131, 140, 143.

Επίλογος

Ο άνθρωπος είχε πάντοτε την ανάγκη ενός θεού, που θα του χάριζε την υγεία του και θα του έδινε λύσεις σε όλα του τα προβλήματα. Ο Ασκληπιός ήταν ένας από τους πιο αγαπητούς θεούς των αρχαίων Ελλήνων, παρόλο που δεν συμπεριλαμβανόταν στο Δωδεκάθεο. Η δημιουργία των ιερών Ασκληπιείων, προς τιμήν του, ενίσχυε την πίστη που είναι ένα από τα πιο σημαντικά πνευματικά θεμέλια του ανθρώπου για να χτίζει την κάθε του προσπάθεια, είτε για να γιατρευτεί, είτε για να πάρει δύναμη στις δύσκολες συνθήκες της ζωής του. Με τη μέθοδο της εγκοίμησης και πλημμυρισμένοι από πίστη για τον θεό Ασκληπιό, οι ασθενείς έδιναν οι ίδιοι τη λύση για την ασθένειά τους. Παράλληλα με τη φαρμακευτική και ψυχολογική υποστήριξη των ιατρών-ιερέων (ή και των στρατευμένων στα Ασκληπιεία ιατρών) έφευγαν από τα Ασκληπιεία, κατά το πλείστον υγιείς.

Ο Ιπποκράτης, μια τις μεγαλύτερες και σημαντικότερες προσωπικότητες στην ιστορία της ιατρικής, θεμελίωσε την ορθολογική ιατρική και διεύρυνε τους ορίζοντες της ιατρικής τέχνης. Απόρριψε τις ανθρωπόμορφες θεότητες που εμφάνιζαν ή εξαφάνιζαν ασθένειες και διαχώρισε την ιατρική πρακτική από τη θεουργική θεραπεία, χωρίς όμως να έρχεται σε ανοιχτή σύγκρουση με την παράδοση. Ως απόγονος του Ασκληπιού σεβάστηκε την παράδοση της οικογένειάς του, μένοντας πιστός στα ιερά, αλλά απομάκρυνε την ιατρική τέχνη από τις δαιμονολογίες και τις προλήψεις της εποχής. Η μετάβαση από τη θεουργική στην ορθολογική ιατρική έθεσε τα θεμέλια στην ανάπτυξη της ιατρικής επιστήμης, όπως είναι δομημένη μέχρι σήμερα.

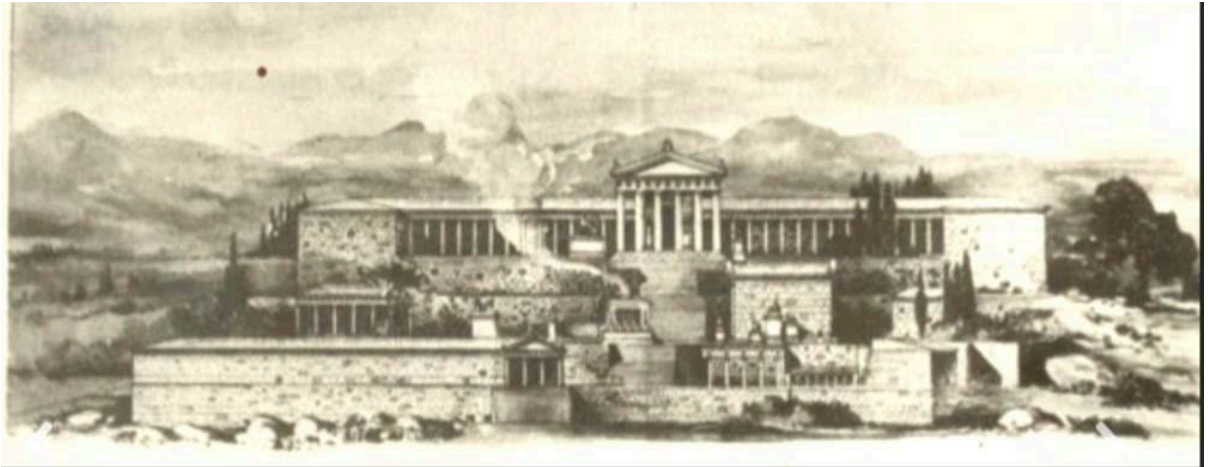
Παράρτημα Εικόνες

Εικ. 1. Ασκληπιός. Ρωμαϊκό αντίγραφο ενός πρωτοτύπου του 4ου αι. π.Χ.

Εικ. 2. Ο Ασκληπιός και η οικογένειά του. Από τα αριστερά εικονίζονται ασθενείς, στη μέση ο Ασκληπιός, ακριβώς πίσω του διακρίνεται το κεφάλι της Υγείας και ακολουθούν οι γιοί του Ποδαλείριος και Μαχάων και οι κόρες του Ακεσώ, Ιασώ και Πανάκεια. Αναθηματικό ανάγλυφο, πρώτο μισό 4ου αι. π.Χ.

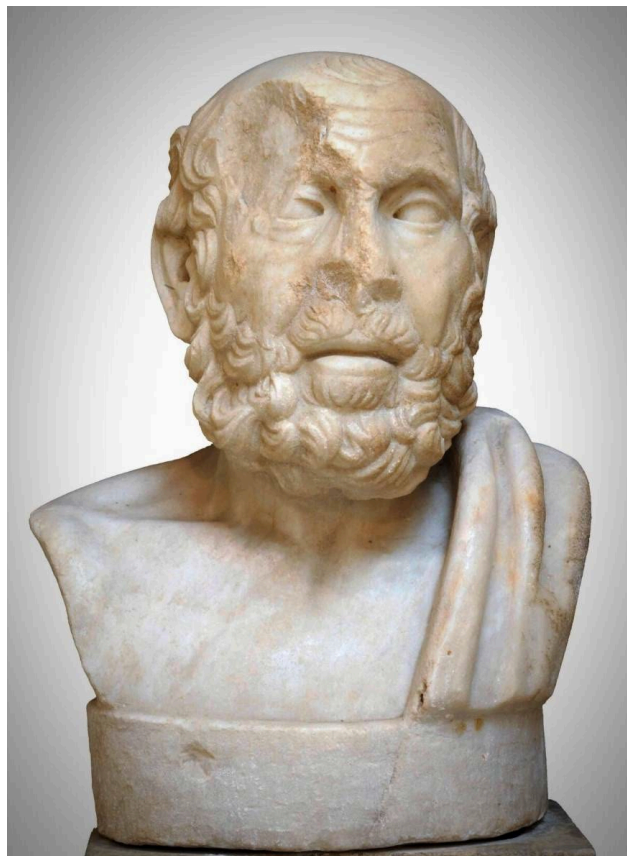
Εικ. 3. Το Ασκληπιείο της Κω. Αναπαράσταση.

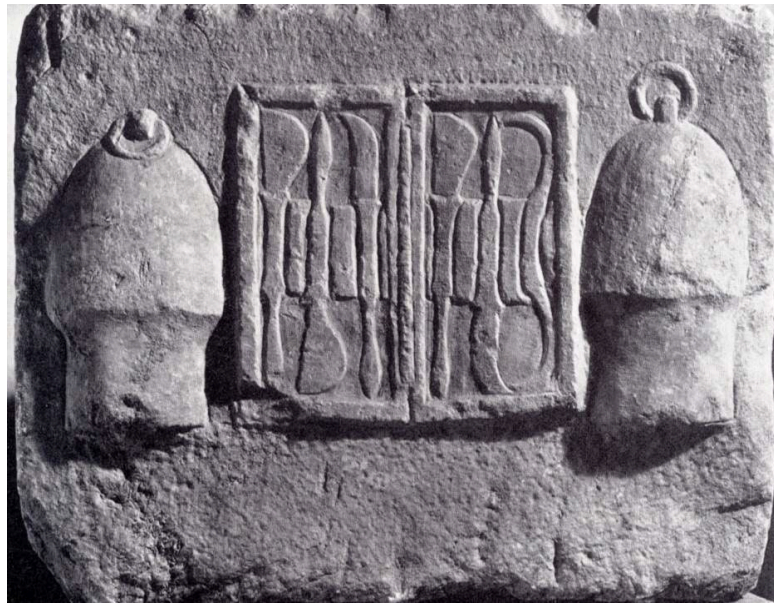
Εικ. 4. Ο Αμφιάραος θεραπεύει τον Αρχίνο. Αναθηματικό ανάγλυφο, τέλη 5ου αι. π.Χ.

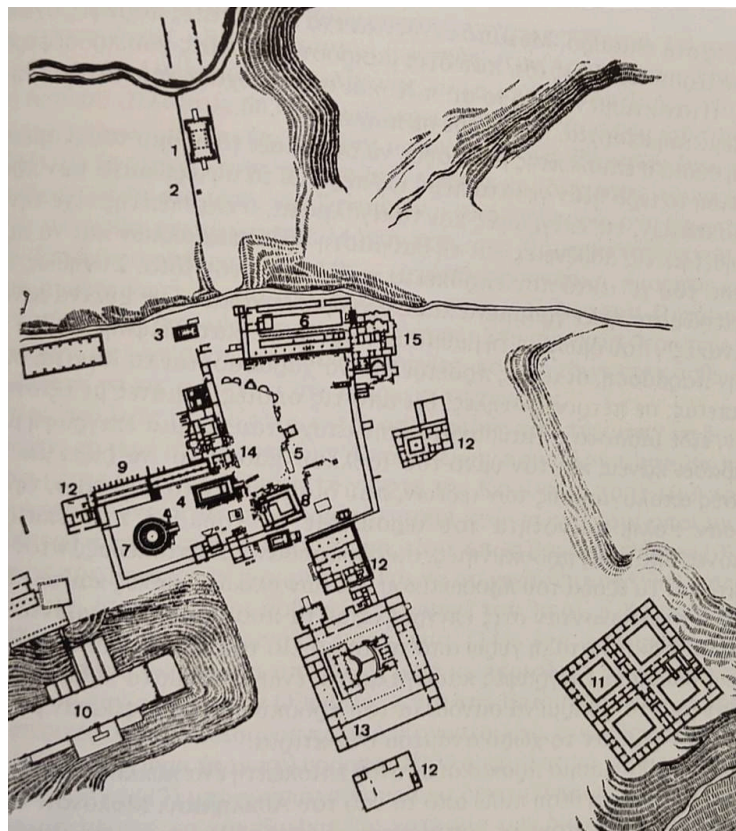
Εικ. 5. Ο Ασκληπιός θεραπεύει μια γυναίκα. Αναθηματικό ανάγλυφο, αρχές 4ου αι. π.Χ

Εικ. 6. Ιπποκράτης. Ρωμαϊκό αντίγραφο από ένα πρωτότυπο του 2ου αι. π.Χ

Εικ. 7. Αναθηματικό ανάγλυφο με ιατρική εργαλειοθήκη (βεντούζες και εργαλεία).
Ρωμαϊκή αυτοκρατορική εποχή.

Εικ. 8. Επίδαυρος, κάτοψη του ιερού.

Εικ. 9. Ο ιατρός Άμυνος και μία κνήμη με κισσό. Αναθηματικό ανάγλυφο του Λυσιμαχίδη, αρχές 4ου αι. π.Χ.

Εικ. 10 Αυτιά - τάματα. Ανάθημα του Καλλία στον Ασκληπιό, 2ος αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία

Κείμενα (πρωτογενείς πηγές):

Ιπποκρατική Συλλογή (Corpus Hippocraticum) στις εκδόσεις Loeb.

Όρκος

Hippocrates. 2022. Volume 1: *Ancient Medicine. Airs, Waters, Places. Epidemics 1 and 3. The Oath. Precepts. Nutriment*. Edited and translated by P. Potter. Loeb Classical Library 147. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Περί ιερής νόσου, Περί ευσημοσύνης

Hippocrates. 1923. Volume II: *Prognostic. Regimen in Acute Diseases. The Sacred Disease. The Art. Breaths. Law. Decorum. Physician (Ch. 1). Dentition*. Edited and translated by W. H. S. Jones. Loeb Classical Library 148. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Περί φύσιος ανθρώπου

Hippocrates. 1931. Volume IV: *Nature of Man. Regimen in Health. Humours. Aphorisms. Regimen 1–3. Dreams*. Heracleitus: *On the Universe*. Edited and translated by W. H. S. Jones. Loeb Classical Library 150. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Βίοι Ιπποκράτους

Pinault, J.R. 1992. *Hippocratic Lives and Legends*. Leiden: E.J. Brill, 127-144.

Επιστολαί Ιπποκράτους

Σακαλής, Δ.Θ. 1989. *Ιπποκράτους επιστολαί. Έκδοση κριτική και ερμηνευτική*. Ιωάννινα.

Δευτερεύουσα βιβλιογραφία:

Grimal, P. 1991. *Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας*. Επιμ. Β. Άτσαλος. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Jouanna, J. 2012. *Greek Medicine from Hippocrates to Galen*. Leiden: E.J. Brill.

Jouanna, J. 1999. *Hippocrates*. Μτφρ. M.B. DeBevoise. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.

Krug, A. 1997. *Αρχαία ιατρική. Επιστημονική και θρησκευτική ιατρική στην αρχαιότητα*.

Μτφρ. Ε. Μανακίδου. Αθήνα: Παπαδήμα.

Pinault, J.R. 1992. *Hippocratic Lives and Legends*. Leiden: E.J. Brill.

Walton, A. 2007. *Ασκληπιός, Η λατρεία του Έλληνα θεού της Ιατρικής*. Μτφρ. Α. Μαραβέλια. Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.

Αραβαντινός, Α.Π. 1907. *Ασκληπιός και Ασκληπιεία*. Λειψία: Τύποις Β. Δρουγουλίνου.

Λυπουρλής, Δ. 2008. *Ιατρική στην Αρχαία Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Μαυρίδης, Γ. 1996. *Ο Ασκληπιός και οι απαρχές της ιατρικής*. Αθήνα: Εξάντας.

Ηλεκτρονικές Πηγές

Γαραντζιώτη Π., (2020). *Γεωλογικά - υδροχημικά χαρακτηριστικά του νερού και κατασκευές που σχετίζονται με τη χρήση του σε Ασκληπιεία του Ελλαδικού χώρου*. Μεταπτυχιακή Εργασία. Κρήτη: Πολυτεχνείο Κρήτης.

<https://dias.library.tuc.gr/view/87794?locale=el> (ημερομηνία πρόσβασης 20/3/2023).

Κατάλογος Εικόνων

Οι εικόνες έχουν ληφθεί από το βιβλίο της Α. Krug, *Αρχαία ιατρική. Επιστημονική και θρησκευτική ιατρική στην αρχαιότητα*,

Εικ. 1. Νεάπολη, Εθνικό Μουσείο. Μάρμαρο, ύψος 2,52 εκ. Ρωμαϊκή παραλλαγή ενός πρωτοτύπου του 4ου αι. π.Χ. Heiderich, Asclepius 17 κ.ε. Φωτογραφία Alinari 23095.

Εικ. 2. Αθήνα, Εθνικό Μουσείο αρ. ευρ. 1402. Από τη Λουκού. Μάρμαρο, Λουκού, Πελοπόννησος, ύψος 51 εκ. Hausmann, Kunst u. Heiltum αρ. 7. Φωτογραφία DAI Αθήνα αρ. αρν. NM 4656.

Εικ. 3. Schazmann, Kos πιν. 39,1.

Εικ. 4 Αθήνα, Εθνικό Μουσείο αρ. ευρ. 3369. Από τον Ωρωπό. Μάρμαρο, ύψος 33 εκ. Hausmann αρ. 31. Φωτογραφία DAI Αθήνα αρ. αρν. NM 3312.

Εικ. 5. Πειραιάς, Μουσείο αρ. ευρ. 405. Από το Ασκληπιείο του Πειραιά. Μάρμαρο. Hausmann αρ. 1. Φωτογραφία DAI Αθήνα αρ. αρν. Peir. 92.

Εικ. 6. Όστια, Museo Ostiense αρ. ευρ. 98. Μάρμαρο, ύψος 46 εκ. Helbig IV αρ. 3036. Φωτογραφία DAI Ρώμη, αρ. αρν. 68.1499.

Εικ. 7. Αθήνα, Εθνικό Μουσείο. Από το Ασκληπιείο της Αθήνας. Μάρμαρο, ύψος 33 εκ. Berger, Basler Arztrelief 77 κ.ε. σημ. 151. Φωτογραφία DAI Αθήνα αρ. αρν. 70/2.

Εικ. 8. Roux, L' Architecture de l' Argolide πίν. 26.

Εικ. 9. Αθήνα, Εθνικό Μουσείο αρ. ευρ. 3526. Από την Αθήνα, Αμύνειο. Μάρμαρο, ύψος 73 εκ. Hausmann αρ. 171. Φωτογραφία DAI Αθήνα αρ. αρν. NM 3526.

Εικ. 10. Βερολίνο, Staatl. Museen Preubischer Kulturbesitz, Antikenmuseum αρ. ευρ. 31393. Από την Πέργαμο. Χαλκός επιχρυσωμένος, ύψος 7 εκ. Römisches im Antikenmuseum, 1978, 36. Φωτογραφία Μουσείου.